

Hamza Gábor

A kálvinizmus hatása az európai jogi gondolkodásra és jogtudományra

The Influence of Calvinism on European Legal Thought and Jurisprudence

Összefoglalás

Theodor Heuss szerint Európa szellemi, kulturális egysége három dombra, az Akropoliszal, a Capitoliumra és a Golgothára épül. A Capitolium az európai kultúra, Európa entitásának egyik, a jogot reprezentáló alapja, pillére. A Capitolium, Theodor Heuss értelmezésében a római jog. A jog fogalma évszázadokon keresztül a római jogot értették, amelyet az Kr. u. VI. században a jusztiinianuszi Corpus Iurisban kodifikáltak, kompiláltak. A római jog alapvető tételei az európai civilizációtól elválaszthatatlanok. A lutheranizmushoz szervesen kapcsolódik a kálvini reformáció. Kálvin János művével kapcsolatban hangsúlyozandó, hogy az, összevetve a lutheri oeuvre-rel, nagyobb mértékben, nagyobb súllyal jogi vonatkozású. Luther ugyanis döntően teológus, aki minden jogi jelenséget negatívnak tart. Kálvin János Luther Mártonnal ellentétben jogász (iurisperitus, iurisconsultus).

Kulcsszavak: lutheri jog- és államkoncepció, protestantizmus, Kálvin János, jogtudomány

Summary

According to Theodor Heuss, the spiritual and cultural unity of Europe is built on three hills, the Acropolis, the Capitol and Golgotha. The Capitolium is one of the foundations of European culture, and one of the pillars of Europe's entity that represents law. The Capitolium, as interpreted by Theodor Heuss, is Roman law. For centuries, the concept of law was understood to mean Roman law, codified and compiled in the Justinian Corpus Iuris in the 6th century AD. The fundamental tenets of Roman law are inseparable from European

DR. IUR. DDR. H. C. HAMZA GÁBOR, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja (gabor.hamza@ajk.elte.hu).

civilisation. The Calvinist Reformation is inextricably linked to Lutheranism. It should be emphasised that the work of John Calvin, compared with the Lutheran oeuvre, has a greater legal dimension. For Luther is essentially a theologian who considers all legal phenomena as negative. John Calvin, unlike Martin Luther, is a lawyer (*iurisperitus, iurisconsultus*).

Keywords: Lutheran conception of law and state, Protestantism, John Calvin, jurisprudence

A KÁLVINIZMUS HATÁSA

Vitathatalan, *communis opinio*-nak tekinthető az a nézet, mely szerint a modern jog (jogrendszer, *ordo iuris*) és a modern állam (*res publica*) igen szoros összefüggésben van a lutheri jog- és állam-koncepcióval. Luther Márton volt ugyanis az, aki a Reformáció során, a 16. század első felében a jog és az állam vonatkozásában egyaránt elindította az évszázadokra visszanyúló, tradicionális koncepciók, nézetek ellen irányuló átfogó, „modern” kifejezéssel élve „ideológiai” – az „ideológia” kifejezés, terminus technicus Antoine Destutt de Tracy-tól (1754-1836) származik – jellegű küzdelmet, harcot. Kiemelendő, hogy Luther volt a megfogalmazója a jogászokkal kapcsolatos, a jogászokat illető vádaknak.

Luthernél található a „Juristen, böse Christen” (Luther, 1983) igen sajátos, már a 16. századra vetítve is kétségtelenül „erősen túlzottnak” nevezhető szófordulat. Alapos, több nemzet kutatóinak együttműködésén alapuló elemzését igényelne nézetünk szerint természetesen az, hogy e szófordulat mögött milyen konkrét jelentéstartalom húzódik, illetve húzódott meg.

Kérdés, hogy Luther Márton a jogtagadást, az ún. betűjogot („Buchstabenrecht”) vagy esetleg – modern kifejezést használva – a jogállamiság („Rechtsstaatlichkeit” vagy „Rechtstaat”) hiányát kívánja-e ezzel a sajátos fordulattal szokatlanul, sőt egyenesen példátlanul erős kritikával illetni.

Aligha szükséges hangsúlyoznunk azt, hogy milyen komoly aktualitással rendelkezik a jogtörténeti (római jogi) és a politikatudományi kutatások vonatkozásában – kiemelendő, hogy itt nem csupán tudománytörténeti relációról van szó – a köztársaságkori és a császárkori Róma illetve Római Birodalom (*Imperium Romanum*) igen sokrétű politikai (állami) intézményrendszere.¹ Ennek keretében különös szereppel rendelkezik a diktatúra sokat vitatott, igen széleskörű és szerteágazó *sedes materiae*-vel, forrásanyaggal rendelkező intézménye.

A Kálvin János jó elemzést ad a római államban (*res publica*) ismert diktatúra intézményének, pontosabban intézményrendszerének főbb sajátosságairól. Képet tudunk alkotni ennek a – joggal – sokat vitatott római közjogi intézmények jelentőségéről a római történelemben.

Kálvin gondolatait felhasználja a jeles francia történész, Claude Nicolet, aki joggal hangsúlyozza, hogy a római állam „nem végződik a rómaiakkal”. Ezzel a kijelentéssel a rousseau-i koncepciót is tartja szem előtt. Utal azonban arra is, hogy Jean Jacques Rousseau kortársainak tekintélyes hányada – így például Constantin-François Chasseboeuf de la Giraudais, comte de Volney – viszont az antik hagyományoktól való teljes, radikális eltávolodás, sőt egye-

nesen elszakadás hívei. Ez a nézet, gondolat teljes mértékben elveti a kontinuitás lehetőségét.

Nicolet hangsúlyozza, hogy a klasszikus (görög-római) antikvitás egyes intézményeinek elsősorban a modell szerepe az érdekes, releváns a modern kor, a 21. század kutatója számára. Ebben az összefüggésben jut szerephez a diktatúra sokat vitatott intézménye is. Természetesen a diktatúra, csakúgy, mint például a libertas vonatkozásában igen éles a különbség a klasszikus antikvitás és a modern kor között. A francia történész, Kálvint (is) követve utal arra, hogy a diktatúra fogalma római értelemben véve bizonyos alkotmányos, konstitucionális feltételekhez kötött.

A Nobel-díjas (1902) római jogász, Theodor Mommsen megfogalmazása szerint az ilyen értelemben vett diktatúra egyfajta „kivételes állapottal” („Ausnahmestand”) – az európai történelem Cromwell fellépését követő periódusát tekintve – mutat erősen rokon vonásokat.

Kálvin János eszmevilága vonatkozásában is jelentős annak hangsúlyozása, hogy a 18. századdal kezdődően – különösen a Francia Polgári Forradalom győzelmét követően – a diktatúra egyre nagyobb mértékben a despotikus, önkényuralmi berendezkedéssel válik egyjelentésű fogalommá. Jean Maurin-ra hivatkozva a fentebb már idézett, illetve említett Nicolet hangsúlyozza az antik diktatúra szakrális, valláshoz kapcsolódó, azzal szoros összefüggésben lévő jellegét, továbbá a feszültségek, melyek az állami keretek szétfeszítésének veszélyét idézik fel, csillapításában, mérséklésében betöltött szerepét (*sedandae seditionis causa*).

A diktatúra „utóéletét” röviden áttekintve Claude Nicolet utal Auguste Comte teóriájára – a politikai struktúra vonatkozásában –, melynek lényegi eleme az angol mintájú parlamentarizmus elvetése. Nézete szerint a végrehajtó hatalom (*vis* vagy *potestas executiva*) letéteményeseként működő triumvirátus lényegében diktatórikus módon gyakorolhatná a hatalmat, ami azonban nem jelenti a gondolatszabadság legkisebb mértékű korlátozását. Az ilyen értelmet nyert diktatúra valójában inkább a hatalomgyakorlással, vagy más megfogalmazásban a kormányzással egyértelmű.²

Kálvin János életművének áttekintése kapcsán is fontos a római jog jelentőségét, sőt aktualitását hangsúlyozni. Kétségtelen, hogy Európa jogi egységének megeremtésére a római jog felhasználása, „egyfajta” aktualizálása” révén kínálkozik lehetőség. Csupán néhány szerzőt említve, Sir Paul Gavrilovitch Vinogradoff a XX. század elején, Paul Koschaker az 1930-as években, Peter Stein pedig az 1980-as években foglalkozott behatóan ezzel a kérdéssel.

Kétségtelen, hogy Európa fogalma alatt egy kulturális és szellemi egység értendő. Joggal állította Theodor Heuss, hogy ez az egység három dombról, az Akropoliszról, a Capitoliumról és a Golgotháról ered. A Capitolium az európai kultúra, Európa entitásának egyik, a jogot reprezentáló alapja, pillére. A Capitolium, Theodor Heuss értelmezésében a római jog (*ius Romanum* vagy *ius civium Romanorum*). A jog fogalma évszázadokon keresztül a római jogot értették, amelyet az Kr. u. VI. században a jusztiinianuszi *Corpus Iuris Civilis*-ben kodifikáltak, pontosabban kompiláltak. A római jog alapvető és megváltoztathatatlan elvei az európai civilizációval szorosan, sőt szervesen kapcsolódtak és kapcsolódnak ma is, a XXI. század második évtizedében össze.

A lutheranizmushoz szervesen kapcsolódik – lényegében véve hasonul, bár nem azonos ideológiai alapokon – a kálvini reformáció. Kálvin János művével kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy az, összevetve a lutheri kétségtelenül igen gazdag, szerteágazó oeuvre-rel, na-

gyobb mértékben, súllyal jogi relevanciájú. Luther ugyanis döntően teológus, aki minden jogi jelenséget ellenszenvesnek, sőt egyenesen, kifejezetten negatívnak tart.

Kálvin János Luther Mártonnal ellentétben jogász (iurisperitus vagy iurisconsultus), aki híjjával van egy autentikus teológusi képzettségnek. Hangsúlyozandó, hogy Luther Márton legalább olyan mértékben veti el a jogot, mint Arisztotelész tanait és a metafizikát. Az Egyházat (Ecclesia) érintő kritikája az intézményes Egyház, a jogi alapokon felépülő Egyház kritikája.

Kálvin lényegében olyan pontokon revideálja a lutheri koncepciót, amelyek akadályozzák a gyakorlatban a társadalmi rend kialakítását, megszervezését és fenntartását. Ilyen értelemben a kálvinizmus nem jelenti a lutheranizmus elvetését. Sokkal inkább arról van szó, hogy Kálvin János a lutheranizmus, a lutheri tanok jogi alapjait teremti meg, pontosabban azokat jogi alapokra helyezi. Az ágostai hitvallás megalapítójának, Luther Mártonnak személyiségét elemezve kiemelendő, hogy a nagy reformátor korának követelményeivel – politikai és szociális vonatkozásban egyaránt – adekvát módon gondolkodik és cselekszik. A lutheri reflexió az intézményesült („institucionalizálódott”) Egyház korrupciója ellen irányul döntően.

Luther Márton igen sok tekintetben magán viseli német etnikumhoz való tartozása tipikus jegyeit. Kétségtelen, hogy a lutheri ideák valamilyen formában „továbbéltek”, hatottak a nemzetiszocialista Németországban is. Azokat a nemzetiszocialista ideológia „kisajátította”, mint erre az irodalomban – többek között – Alvarez Gutierrez utal.

Attribútuma, jellegzetes vonása Luther személyiségének az, hogy nem áll szándékában egy szociális, társadalmi mozgalom élére állni. Diametrálisan ellentétes Kálvin személyisége, aki már pusztán származásánál és neveltetésénél fogva is mintegy „predestinált” arra, hogy a Reformáció kérdésében Lutherétől eltérő nézetet legyen.

Az orléansi egyetemen jogi tanulmányokat folytató Kálvin nézeteinek formálódására jelentős hatással van Andreas Alciatus (1492–1550), aki köztudottan a sztoikus tanok híve.³ Kálvin első munkája Seneca „De clementia” kommentálása, ami önmagában véve is mutatja a nagy reformátor klasszikus szerzők művei iránt tanúsított érdeklődését. Nem tekinthető véletlen körülménynek az, hogy a keresztény világ átfogó, formális természetű reformjának kezdete éppen egy jogászhoz, jogtudóshoz kapcsolódik.

Kálvin mindig is ragaszkodott az állam és az egyház elválasztásának (separatio) gondolatához, követelményéhez és ilyen módon nem is kívánt a maga számára politikai természetű hatalmat. Luther és Kálvin között a különbség leginkább abban mutatkozik, hogy Kálvinnál az életművet az Egyház szervezése alkotja, míg ezt a kérdést Luther csupán másodlagosnak, marginálisnak tekinti.

Alapvetően két fázist különböztethetünk meg a Reformáció történetében, annak hosszú kibontakozási, fejlődési folyamatában. Az egyik szakaszt kétségtelenül a liturgikus reform jelenti. A másik fázis a szociális átalakulása igencsak bonyolult szakasza. A „sola Scriptura” kérdését, mint a Reformáció egyfajta ontológiáját vizsgálva hangsúlyoznunk kell azt, hogy ennek a princípiumnak az elfogadása gyakorlatilag az Egyház tekintélyének erős háttérbeszorulásával egyértelmű.

Valójában a „sola Scriptura” elvének elfogadása jelenti a különböző protestáns egyházak körében a közös nevezőt. Kálvin Luther Márton teológiáját bizonyos értelemben jogi alapokra helyezi. Kálvin János kiemeli, hogy a család és az állam Isten eszközei, melyeknek célja a társadalmi rend megőrzése és fenntartása. Kálvin - a jogi tanulmányokat is folytató Voltaire-re

visszanyúló *communis opinio*-tól eltérően - nem szándékozott Genfben egy teokratikus államot létrehozni. Kálvin ugyanis mindig respektálta a polgári („civil”) hatóságokat, szervezeteket, függetlenül azok konkrét politikai beállítottságától. Kálvin ugyanis az államot Isten „providenciális instrumentumának”, eszközének tekinti.

Végső soron ennek a koncepciónak alapján áll az a Carl Gustav Adolf von Harnack (1851-1930) nevéhez fűződő tétel, gondolunk itt a berlini egyetemen 1899-1900-ban tartott, a kereszténység lényegét elemző nagyhatású előadásorozatára, mely szerint Isten és a történelem, a vallás és a civilizáció, a hit és a gondolkodás (ráció), valamint az isteni igazságnak és az emberi rendnek a fogalma lényegét tekintve azonos. Ennek a gondolkodásnak ismeretese az igen megszemenő, igen súlyos következményei.

Jórést Michel Villey kutatásaira (*La formation de la pensée juridique moderne*, Paris, 1968.) támaszkodva – arra a következtetésre juthatunk, hogy a lutheri politikai gondolkodás ülteti el a „német lélekben” a jogpozitívizmus csíráját. A jogpozitívizmus a vallásos hitre épít, amely a tekintély kultuszát eredményezi. Annyiban azonban mégis eltér nézetünk Villey felfogásától, hogy megítélése szerint igazságtalan volna a németekre hárítani a teljes felelősséget ennek a gondolkodásmódnak a következményeiért.

A kálvini állam-koncepciót elemezve megállapítható, hogy attól – diametrális ellentétben a lutheri koncepcióval – igencsak távol áll az állam egyfajta „istenítése”. Kálvin János minden bizonnyal Augustinus, Szent Ágoston tanait követve nem azonosítja az államot a „jóval” illetve „közjával” (*bonum* illetve *bonum commune*). Komoly figyelmet érdemelnek azok a kálvini gondolatok, amelyek a jog és az állam római jogi (közjogi) alapjaira vonatkoznak. Kálvin a *ius resistendi*-t (ellenállási jog) – történeti alapra helyezkedve – a *tribunus plebis* funkcionálásával hozza kapcsolatba.

További alapos kutatást igényel nézetünk szerint az egyes demokratikus ideák, eszmék protestáns eredete. A demokratizmus, a demokratikus gondolkodás kétségtelenül a legnyilvánvalóbb módon a protestáns egyházak szervezetében mutatkozik meg. Ehhez a témakörhöz szervesen kapcsolódik a protestantizmus szervezeti rendszerének elemzése.

Kálvin János világosan látta, hogy – Arisztotelésszel szólva – a hatalom rossz formái elkerülésének talán leghatékonyabb eszköze a hatalom - és azt szabályozó, pontosabban korlátozó jog - és az erkölcs, morál közötti szoros kapcsolat, „szimbiózis” megteremtése. Csakis ilyen módon valósulhat meg az, hogy a polgárok a jövőben ne csupán alattvalók (*subditi*) legyenek, lehessenek egy adott államban.

A korlátokat nem ismerő állam, az ún. „voracious state”, Thomas Hobbes (1588-1679) – aki nem érte meg a „Dicsőséges Forradalom” (*Glorious Revolution*) győzelmét (1689) – „Leviathan”-ja csakis ilyen módon változtatható meg radikálisan és válhat a polgárokkal „csak” egyenrangúságot feltételező, partneri kapcsolatban lévő, társadalmi konszenzusra (*omónia*) épülő, széleskörű legitimitást élvező intézménnyé, amely a polgárok (*cives*) számára áttekinthető struktúrával és értékekrenddel bír, nem valamiféle rejtelmes, megismerhetetlen, „titkos rendszer” (*occultus ordo*).

A kálvinizmus szekularizációjának igencsak hosszú ideig tartó folyamatát elemezve megállapíthatjuk, hogy főképpen a 17. századi Angliában mutatható ki a gondolkodásnak egyfajta „skizmája” olyan értelemben, hogy elválik egymástól a szekuláris és az egyházi. Richard Hooker

munkájában (*The Laws of Ecclesiastical Policy*) – mely a XVI. század végén jelenik meg – még azonosítja az államot az Egyházal. Ugyanakkor vannak már ebben a műben jelei annak, hogy az egyház dogmatikus, míg az állam toleráns.

Ebből természetszerűleg következik az, hogy csak idő kérdése a két intézmény önállósulása, mivel attribútumaikban térnek el egymástól. A protestantizmus sorsát Angliában elemezve arra a következtetésre juthatunk, hogy a puritanizmus valójában, lényegét tekintve a kálvinizmus angol (angliai) formájának tekinthető.

A protestantizmus különböző megjelenési formáit vizsgálva az egyes európai országokban megállapíthatjuk, hogy még az azonos teológiai alapokon álló irányzat is különböző módon – legfőképpen pedig eltérő, sokszor diametrálisan különböző politikai tartalommal – jelentkezik.

Célszerű ebből következően, sőt egyenesen kívánatos az elhamarkodott általánosításoktól való tartózkodás. Nyilvánvalóan más, eltérő képet mutat európai relációban a holland és megint más képet az angol fejlődés. Tekintettel kell lennünk továbbá a közép-kelet-európai térség (régio) sajátos történeti fejlődésére, így különösen Magyarországra, Csehországra (nemkülönben Szlovákiára) és Lengyelországra.

Összefoglalóan megállapítható, hogy John Locke tekinthető – állami (politikai) és jogi relációban egyaránt – a protestantizmus által kidolgozott alapokon felépülő állam és jog átfogó, konzisztens, koherens elmélete kidolgozójának. John Locke az a gondolkodó, aki az állam és a jog vonatkozásában a protestantizmus, elsősorban a kálvinizmus tanainak kiemelkedő, sőt egyenesen döntő legitimitációs szerepet tulajdonít, lerakva ezzel a modern európai állam és jog (ius) valláson, religión nyugvó alapjait.

JEGYZETEK

- ¹ Az antik Róma állami intézményrendszerére és annak sajátosságaira nézve átfogóan ld. Földi A. – Hamza G.: *A római jog története és intéstitúciói*. 27. átdolg. és bőv. kiadás, Budapest, 2023. 18-26., 32-37. és 46-51. o.
- ² Igen értékesek számunkra a diktatúra terminus technicus etimológiájával kapcsolatos, Johannes Irmschertől származó fejtegetések. Irmscher szerint a diktátor („dictator...ab eo appellatur quia dicitur” – Cicero *De rep.* 1.63.) autochton római intézmény, s nem pedig görög modellen, mintán alapul. Johannes Irmscher utal arra, hogy David Cohen felfogása szerint a diktatúra nagy valószínűséggel eredetileg vallási tiszttség. Kritizálja George W.F. Hallgarten nézetét, mely szerint a hellén türannisz (tyrannos) és a római diktátor tartalmilag azonos kategóriák volnának. Hallgarten ugyanis inkább csak külsőleges jegyeket vesz figyelembe ennél az összehasonlításnál és nincs tekintettel a funkcionális eltérésre. Irmscher utal továbbá arra, hogy Livius szerint (2.18.4.) a diktatúra bevezetése a köztársaság kezdetére nyúlik vissza, melynek alapját egy *lex de dictatore creando* képezi. Ennek a *lex de dictatore creando*-nak a létezése azonban erősen kétséges. A tekintélyes salzburgi római jogász, Wolfgang Waldstein kutatásait alapul véve Irmscher rámutat arra, hogy nagy valószínűséggel a magister populi intézményében gyökerezik a dictatura. A magister populi – akinek alárendeltje a magister equitum is – rendkívüli magistratus abban az esetben, ha az állam létét valamilyen komoly belső, vagy külső veszély fenyegeti. Ld. Hamza G.: *Cicero De re publicá-já és az antik állambölcselet*. In: Cicero: *Az állam*. Budapest, 2007. (Harmadik, jav. lenyomat) 7-28. o.
- ³ Itt szeretnénk utalni arra, hogy Andreas Alciatus joggal tekinthető a Humanista Jogtudomány megalapítójának. „*Paradoxa iuris civilis*” című, 1518-ban publikált műve, melyben a jogi textusokat, szövegeket döntően filológiai módszerrel elemezte, Andreas Alciatust egész Európában ismertté tette. Ld: H. E. Troje: *Humanistische Jurisprudenz. Studien zur europäischen Rechtswissenschaft unter dem Einfluss des Humanismus*. Goldbach, 1993. 215-231. o. és J. Otto: *Andreas Alciatus und die klassische Ehe*. Diss. Frankfurt am Main, 1987. Vö. még: Hamza G.: *Jogösszehasonlítás és az antik jogrendszerek*. Budapest, 1998. 27-31. o.